

СОЦІАЛЬНИЙ СВІТ ЯК ПРОСТІР СВОБОДИ В ТВОРЧОСТІ ГАННИ АРЕНДТ

© Слободянюк Л.М., 2004

Розглядається проблема свободи людини. Акцент зроблено на проявленні свободи в так званій “громадській сфері”. Подано короткий огляд концепції людини Ганни Арендт, звернено увагу на ствердження свободи в соціальному світі.

Given article is dedicated to the problem of human freedom. The manifestation of freedom in so-called “public sphere” was specially emphasised. Brief examination of the conception of human and affirmation of freedom in the social world in Hannah Arendt’s understanding were given.

Незважаючи на те, що дискусії про свободу серед представників багатьох дисциплін не припиняються, це питання себе ще зовсім не вичерпало (і навряд чи коли вичерпає). Різні мислителі, обговорюючи питання свободи (чи несвободи) людини, часто мають на увазі різне розуміння останньої. Зокрема, існують спроби розрізнити різні види свободи (див., наприклад, [10], [7], [4]). Усвідомлюючи наявність широкого горизонту розуміння свободи, ми звужимо фокус нашого розгляду до аспекту, який може бути окреслений як соціальна свобода людини. В контексті соціальних процесів сьогодення умови, в яких людина має можливість якнайповніше розкривати себе як вільна особистість, потребують відповідного аналізу. Тільки за наявності розуміння ми зможемо творити та підтримувати такі умови. Розповсюдженням є бачення суспільства як лише обмежувальної сили, як утворення, яке позбавляє людину її свободи, утискаючи та заганняючи індивіда в певні рамки (ролі, стереотипи тощо). Не стверджуючи, що це цілковито порожні балачки, які не мають нічого спільного із дійсністю, що нас оточує, і усвідомлюючи, що взаємодія людини з соціальним світом (в найширшому значенні цього терміна) не може бути окреслена однозначно, ми, тим не менш, вважаємо розгляд тих аспектів соціального світу, які не тільки не позбавляють людину її свободи, але є необхідними передумовами існування останньої, **головною метою цієї роботи**. Це передбачає вирішення *таких завдань*, як прояснення та пояснення природи соціальної свободи людини, розкриття значення соціальності в ствердженні свободи людини, тобто артикуляцію зв’язку

соціального чинника з самою ідеєю свободи. При написанні цієї роботи автор насамперед спиралась на філософську творчість Ганни Арендт (1906–1975). На нашу думку, її ідеї не втрачають актуальності через те, що вона завжди робила особливий наголос на тому, як людина реалізує, розкриває свою свободу у вибудовуванні мережі зв’язків з іншими людьми. У цьому разі мова йде про те, що світ інших людей є необхідною підставою існування свободи. Крім того, з метою звернення до окремих питань, які постають у контексті перетворень, що відбуваються з суспільством взагалі та з людиною зокрема в наш час, було використано статті таких сучасних дослідників, як Л. Коган, Б. Капустін, О. Соболев, В. Шаповал.

Доречно спершу звернутися взагалі до розуміння людини Ганною Арендт. Особливо цікавим є її бачення кількох визначальних аспектів буття людини. Розглядаючи площини праці, роботи та дії, Арендт фактично розкриває основні аспекти суспільства, основні площини, в контексті яких твориться історія людства як такого. В цьому випадку вона наслідує достатньо розповсюджену традицію в історії філософської думки – традиції виділення кількох вимірів в житті та бутті людини, звертаючись до принципу тріадності.

Праця та *animal laborans* (“людина працююча”) як суб’єкт праці – це те, що зумовлено тваринним началом в людині, необхідністю підтримувати свої біологічні потреби. В цьому разі домінує необхідність Життя як виразнення зв’язку між людиною як біологічним організмом та природою як середовищем проживання – людина змушена підтримувати свій функціо-

нальний біологічний стан. Це необхідність, яка залишається з нами завжди. Розмірковуючи над цим твердженням Арендт, на нашу думку, варто підкреслити і звернути увагу на те, що людина вже давно далеко просунулась в предметності свого життєвого світу, і так зване підтримання своїх біологічних потреб виходить поза межі суто природи. Зв'язок з природою для людини є опосередкованим, бо за будь-яких обставин підтримка життєвих біологічних потреб здійснюється в суспільстві, яке зумовлює задоволення останніх певними, соціально прийнятними чи організованими способами.

Наступним виміром буття та життя людини в світі є робота та її суб'єкт – homo faber (“людина вміла”). Під роботою Арендт розуміє штучний світ артефактів, який людина створює навколо себе. Ця “штучність” є намаганням “утривалити” світ, намаганням переступити обмеженості та смертності короткочасного індивідуального життя. Робота – це матеріалізація плинного світу. Різниця між роботою та працею полягає в потенціалі тривання продукту: в той час, як продукти праці призначені для споживання та фактичного знищення (в контексті метаболізму людського життя), продукти роботи – для використання та застосування. Це можна порівняти з їжею, яку ми готуємо в певному, призначеному для цього посуді: їжа кожний раз нова, і ми її споживаємо (що рівноцінно знищенню); посуд ми використовуємо протягом тривалого часу для приготування їжі. Приготована їжа є продуктом праці, зробленим майстром посуду – продукт роботи.

Однак все вищесказане можна вважати вступним словом до інтерпретації категорії свободи у цьому нарисі. Третім і найосновнішим виміром буття людини є дія та мовлення, на думку німецької інтелектуалки. Суб'єктом дії, хоч Арендт ніде цього артикульовано не проговорює, може бути названа Людина в її людськості. Нам здається можливим зробити такий висновок з її роздумів. На цьому вимірі хотілося б зупинитись докладніше, адже саме тут вступає в гру принцип свободи, що є предметом наших зацікавлень. Принцип свободи у цьому випадку набуває особливої ваги та значення. (Незважаючи на те, що Арендт говорить про свободу і у вимірі роботи, протиставляючи останню праці, яка керується необхідністю, про свободу як таку мислителька веде мову голов-

ним чином в контексті дії та мовлення – і в подальшому викладі стане більш зрозумілим, чому?).

Основою суспільства – спільного організованого життя людей як носіїв свободи – можуть бути названі дія та комунікація. Дія, на думку Арендт, – це те “між-”, яке зумовлене тим, що людина живе не сама по собі, а разом з іншими людьми. Дія здатна бути індикатором так би мовити “спільності”. Людина вільна, діючи. Можна з певністю стверджувати, що для Арендт вимір дії та мовлення (мовлення як дія) – це власне людський вимір, найсуттєвіший і найглибший. Завдяки йому (і тільки йому) людина “входить” в світ, з'являється в ньому. Цікавим, на нашу думку, є те, що мова тут йде не тільки про соціальний світ, але й про світ взагалі. Тільки задіюючись у зв'язки з іншими людьми, у зв'язки з суспільством, ми досягаємо, пізнаємо дійсність, яка поза цими зв'язками фактично для нас недосяжна. “Множинність”, “відмінність”, “унікальність”, “рівність” – в подібних термінах існує спільнота людства на Землі; ці ознаки обумовлюють мережу людських стосунків.

Звернемось до того, яким чином в цю картину вписується феномен свободи. Арендт неодноразово підкреслює зв'язок між дією, розпочинанням (початком), ініціативою та свободою (звертаючись і до виразів в давньогрецькій мові, відслідковуючи саму появу та формування відповідних дієслів – нам у цьому разі можна оминати подібні подробиці). Діяти – це розпочинати, це ініціювати. Будь-яка дія (у відповідному значенні слова) – це привнесення чогось нового, незнаного; це чудо, на яке здатна людина. Подібне розпочинання як здатність до “чудес” є якісною характеристикою свободи. “Нове завжди відбувається на тлі великих переваг статистичних законів та їхньої ймовірності, які з погляду практичних, щоденних цілей досягають певності; тому нове завжди з'являється у вигляді чуда. Те, що людина спроможна діяти, означає, що від неї можна очікувати несподіваності, що вона здатна виконувати те, що нескінченно неймовірне. А це знову можливе тільки тому, що кожна людина унікальна, що з кожним народженням у світі з'являється щось унікально нове” [2, с. 136]. Дія творить, вводить людей в певний простір свободи. І цей простір є громадським (публічним), оскільки припускає наявність

інших людей (вільних людей) як необхідну умову. Цікавим є те, що Арндт первинною сферою свободи вважає громадську (вона вживає ще термін “політичний”, маючи на увазі простір громадської появи, як це було у давніх греків). Звертаючись до історії філософської думки, вона виокремлює появу проблематики так званої “свободи волі”, яка в наші дні нерідко вважається однією з пріоритетних, як тільки мова заходить про свободу людини. Оце розуміння внутрішньої свободи є похідним від зовнішнього її прояву, на думку Ганни Арндт. Пам’ятаючи про наявність різного розуміння свободи людини, нагадаємо, що однією з найрозповсюдженіших дихотомій є протиставлення внутрішньої та зовнішньої свободи. Зважаючи на те, що нас у цій роботі цікавить соціальна свобода, яка безперечно відноситься до зовнішніх свобод, ми на цей момент залишаємо відкритим питання співвідношення внутрішнього-зовнішнього та його діалектики в людині.

Повернемося до громадської сфери (“політики” у первинному значенні цього терміна) та принципу свободи, який панує там. Не всі людські спільноти гарантують наявність тієї загальнодоступної публічної сфери, яка є підґрунтям існування свободи, через те, що подібний громадський простір повинен бути в певний спосіб організований. Так, це правда, що “так само, як не можна жити і любити самому по собі, неможливо бути по-справжньому вільним поза іншими людьми і, тим більше, за їх рахунок. Свобода є людське відношення, оптимальна форма зв’язку людини з іншими людьми, а через них і з собою і світом в цілому, адекватний (відповідний природі буття) спосіб її існування як особистості” [6, с. 31]. Однак подібна форма зв’язку передбачає формування тієї сфери відкритості, куди можуть виходити люди зі свого особистого життя (приватної сфери). Не усі спільноти, в яких жили (або живуть) люди, здатні на це. Саме тому проблема свободи людини набуває такого важливого значення.

На думку Арндт, в давньогрецькому полісі широко використовувалась можливість чіткого розмежування *animal laborans*, *homo faber* та громадської людини. Раби виконували працю, були об’єктами необхідності; ремісники, як вже вільні люди, створювали вироби, заробляючи своєю роботою (і в цьому полягала їх обмеженість, їх зумовленість); врешті-решт,

громадяни (у вузькому значенні, адже у широкому значенні категорія громадян включала в себе і ремісників) займались політичною діяльністю. Громадяни, як забезпечені люди, яким не потрібно було заробляти на життя і які мали достатньо вільного часу (!), займались справами полісу. Оцей наголос на володінні вільним часом актуальний для сьогодення. Час, коли ми не зайняті справами, безпосередньо пов’язаними з підтримкою нашого організму або нашого становища (статусу), ніби випадає з щоденної рутини і в такий спосіб набуває означення вільного (однак наша ситуація докорінно відрізняється від ситуації давніх греків, змальованої Ганною Арндт, тому ми пізніше ще повернемося до окреслення становища сучасної людини). Цей вільний час сприяв виникненню громадської сфери – сфери, в якій людині надається можливість діяти. Ознака цього простору спільності – це відвага, сміливість. На противагу приватній сфері, в якій все спрямоване на збереження індивідуального життя, в публічній сфері це може розглядатись як марнота – людина здатна піднятися над потребами збереження життя (які є інстинктом, закладеним в нас від народження). І в цьому, за словами німецької мислительки, полягає так звана “віртуозність” свободи – коли головне значення має сама діяльність, коли особливій ваги набуває процесуальність, а не той продукт, який за її допомогою створюється. “Бо цей наш світ, позаяк він існував до нас і існуватиме після нас, просто не може дозволити собі перейматися передусім індивідуальним життям та пов’язаними з ним інтересами; як така громадська сфера є найконтрастнішою з усіх можливих протилежністю нашому приватному життю, в межах якого, в ім’я захисту родини й дому, все служить і має служити справі безпеки життя. Відвага потрібна навіть для того, щоб покинути надійний притулок наших чотирьох стін та увійти до громадської сфери, і то не через якісь особливі загрози, що можуть там чигати на нас, а тому, що ми входимо у сферу, де турбота про життя втрачає свою чинність. Відвага звільняє людей від страху за власне життя в інтересах свободи світу. Відвага вкрай необхідна тому, що в політиці на карту поставлене не людське життя, а доля світу” [3, с. 165].

Так, можливо, в давньогрецькому суспільстві був подібний поділ, так би мовити, функцій

людини. Це дає змогу побачити їх у їхній повноті та чистоті (незважаючи на те, що в такій чистоті вони майже неможливі). Однак вже довгий час суспільство, яке формується в контексті західної традиції, особливо сучасне суспільство, дещо по-іншому встановлює відношення між своїми членами (говорячи “суспільство”, ми маємо на увазі загальну категорію, не заглиблюючись у різноманітні соціальні теорії). Сучасна людина поєднує в собі і працівника, і ремісника, і громадянина – тією або іншою мірою (“Змінюються в процесі історичного розвитку неспроможності людини, а структура взаємовідносин між ними” [1, с. 68–69]). Подібна нероздільність проявів становища людини, в якому вона живе в наш час, зумовлює і іншу постановку питань, які стосуються соціального світу. Окрім такої нероздільності, існують ще ступені одночасності присутності вищевказаних вимірів в житті сучасної людини. Як тоді бути з твердженням про свободу в соціальному світі? Якою є ця свобода, якою вона може бути? Ось питання, які постають в наш час.

Обговорення подібної проблематики в літературі переважно носить доволі песимістичний характер. “Споживач” – як часто характеризують сучасну людину – це особа, зведена до одного виміру. Визначальними рисами суспільства споживачів вважаються порожнеча, знебарвлення та деперсоналізація людини. Варто згадати про те, що таке суспільство, яке складається з людей, що піклуються тільки про відтворення своїх життєвих форм та про збереження умов, достатніх для доброго біологічного функціонування, нагадує про характеристику *animal laborans*, яку свого часу дала Ганна Арендт. Її прогноз щодо споживачького суспільства справджується в наші дні. Коли велика кількість людей отримує звільнення від жорсткої необхідності, вона тим не менш, не перестає бути зібранням *animal laborans*, які не здатні повноцінно використовувати свій вільний час. “Сучасний рівень матеріального виробництва створив такі умови, коли про хліб насущний можна не піклуватися. Здавалося б, внаслідок цього істотно розширилися можливості для свободи та задоволення вищих потреб. Зовнішню свободу, тобто свободу як дозвілля, сьогодні отримують не окремі особистості, а

мільйони й десятки мільйонів людей. Задоволення первісних потреб створило умови для небаченої в історії масової свободи. Але масовість і свобода виявились несумісними феноменами. Замість того, щоб використовувати можливості, що відкрилися, для вільного виявлення особистості, людина потрапляє під гіпноз юрби. ... У сучасному суспільстві західного зразка, де масове споживання досягло найвищої точки насичення, створилася ситуація відчайдушних спроб хоч чимось заповнити дозвілля” [9, с. 29]. Виникає питання про можливу елітарність подібної свободи (?), і ця дилема не є простою для розв’язання. Таким чином, виникає питання про те, чи “людина працююча” взагалі здатна бути вільною? Чи не варто цей вимір людини тримати в межах необхідності, виходячи в соціальний світ тільки, як *homo faber* та громадянин у якнайповнішому значенні останнього слова? Може тоді відновиться рівновага?

Йде жваве обговорення тих змін, які відбуваються з самим суспільством, – інформатизація та технологізація – та того, в який спосіб діють подібні зміни на людей (що, очевидно, і зумовлюють перетворення в людському бутті, про які ми коротко згадали вище). Можна зустріти твердження про те, що насправді соціальний простір сучасного суспільства – це простір влади, який переінакшує кожну людину, кожного свого члена, який позбавляє людину її свободи. “Будучи полем зустрічі, зіткнення, протистояння різноманітних сил, соціальний простір нерідко виявляється джерелом загроз для свобод особистості. Такий простір неконтрольовано впливає на психіку особистості, деформує сферу її бажань так, щоб особистість бажала насамперед того, що необхідно соціуму для його самозбереження у світі” [8, с. 42]. Це нібито зовсім по-іншому характеризує соціальний світ та громадську сферу. В той час, як Ганна Арендт, до якої ми вже неодноразово звертались, однозначно позитивно визначає громадський простір, сучасні дослідники коливаються в своїх оцінках. Однак, на нашу думку, у цьому випадку присутня різна змістовна наповнюваність категорії “громадська сфера” (в тих випадках, коли використовується подібна термінологія). В контексті інформацій-

них технологій сьогодення соціум набуває означень масовості та анонімності, – а це є протилежністю до вищокреслюваного простору громадської появи людини. Масовість, при-таманна суспільству споживачів, протилежна множинності та відмінності, які визначають конструювання простору свободи. Анонімність виступає як протилежність унікальності та індивідуальності.

Тим не менш, не можна заперечувати свободу як один з елементів теперішньої західної традиції. І в цьому міститься парадоксальність проблеми свободи [5]. З одного боку, діючи, ми імпліцитно чи експліцитно припускаємо те, що наша дія обумовлена тільки нами (інакше дія (у відповідному значенні цього слова) буде взагалі позбавлена сенсу). З іншого боку, ми свідомо чи несвідомо вписуємо себе в контекст соціальної реальності, в якій ми існуємо (а подібне “вписування” припускає і певне пристосування до її стандартів). Вважається, що особливо гостро подібну антиномію свободи людина починає відчувати ще з Нового часу – і певна напруга зростає аж до наших днів.

Таким чином, завершуючи цей нарис, треба підкреслити основні його положення та проблеми, в ньому окреслені (щодо останніх, то ця робота містить набагато більше питань, аніж відповідей на них). Ми виходимо з того, що існує певна сфера інтерактивності, певний простір “між-” (людьми), який просто неможливий без принципу свободи. За допомогою і на основі останнього подібний простір формується. А наявність такого громадського простору (сфери), своєю чергою, конструює основи вільного суспільства. Обстоюючи це положення, ми обрали відому німецьку мислительку ХХ ст. Ганну Арндт як основне джерело наших роздумів (підкріплюючи їх окремими розвідками сучасних українських та російських дослідників). Проблеми, які ми окреслили в заключній

частині роботи, стосуються переосмислення перетворень, які відбуваються з людиною і з суспільством в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Основна проблема, яка цікавить нас у цьому контексті, – це зміни, які відбуваються з громадською сферою, з одного боку, та з її розумінням, осмисленням теоретичною думкою, з іншого. Беручи до уваги потребу кожної людини жити у вільному суспільстві та динаміку його розвитку в Україні, ми вважаємо, що обговорення проблематики свободи в соціумі має важливе значення для розуміння сучасних соціально-філософських проблем.

1. Арндт Г. *Поняття історії: давнє і сучасне* / Арндт Ганна. *Між минулим і майбутнім* // Пер. з англ. В. Черняка. – К., 2002.
2. Арндт Г. *Становище людини* // Пер. з англ. М. Зубрицької. – Львів, 1999.
3. Арндт Г. *Що таке свобода?* / Арндт Ганна. *Між минулим і майбутнім* // Пер. з англ. В. Черняка. – К., 2002.
4. Грін Т.Г. *Про різні значення слова “свобода” у зв’язку з волею та моральним поступом людства* / *Лібералізм: Антологія* // Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2002.
5. Капустин Б.Г. *Современность – как принуждение и как свобода* // *Вопросы философии* – 1998. – № 4. – С. 19–39.
6. Коган Л.В. *Триединство свободы* // *Вопросы философии*. – 1997. – № 5.
7. Петрушенко В.Л. *Філософія: Курс лекцій*. 2-ге вид. випр. і доп. – Львів, 2003. – С. 334–335.
8. Соболев О. *Свобода особистості в інформаційному соціумі: Стаття друга* // *Філософська думка*. – 2002. – № 5. – С. 41–58.
9. Шаповал В. *Сторіччя юрб та доля людської свободи* // *Філософські обрії*. – 2002. – № 8. – С. 22–35.
10. *The Idea of Freedom. A Dialectical Examination of the Conceptions of Freedom* / by Mortimer J. Adler for The Institute for Philosophical Research. Garden City, New York. Doubleday & Company, Inc. 1958.